

ԲԱՍԱՐԳԵԶԱՐԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Չորրորդ ոստիկանական շրջանի կենտրոնը համարուում է Բասարգեզար գիւղը, որ հնումը կոչուել է Վասակաշէն.— (63°23'30"—40°11'15").—Գիւղը զգալի կերպով յառաջանում է և նմանուում քաղաքի Տեղաւորուած է մի տափարակի վրայ, համանուն գետակի ափերին, բռնում է 41 դ. 880 ք. ս. տարածութիւն, որից 41 դ. զբաւում է շինութիւններով: Կան մի քանի կանոնաւոր փողոցներ, բաւական լաւ տներ, մօտ 20 խանութներ և արհեստանոցներ: Գիւղի կենտրոնում գտնուում է հայոց եկեղեցին, որ նոր են կառուցել, քանդելով հինը: Սա բաւական զեղեցիկ է, սրբատաշ քարից, գմբէթազարդ:

Հին եկեղեցու բնմի առջև եղել են գերեզմանաքար՝ հետեւեալ տապանագրերով.

Աստ հանգչի մարմին Սարգիս վարդապետի. Թվ. Ռ (=1551).

Այս է հանգիստ Յովհաննէս վարդապետին ՌԼԲ. (=1583 թ. Գ.).

Այս երկու վարդապետներին յիշում է Առաքել Դաւրիժեցին, տեսելով որ սրանցից Յովհաննէսը Մարայ երկրից էր, Թաղէոս առաքեալի վանքից, Հաղբատեցի Ղուկաս մեծ վարդապետի աշակերտը. սրբասէր և զբասէր, որ շատ գրեթէ էր գրել տուել, և եկեղեցու սպասներ և զարդեր շինել տուել. և որ ռեւիթ թուականիս մերոյ հանգեաւ ի Քրիստոս. և մարմին նորա եղեալ կայ ի յերկիրն Գեղամայ ի գիւղն Վասակաշէն, հուպ դամբարանի վարդապետին Սարգսի»¹⁾:

ԺԳ—ԺԵ. դարերի թուականները կրող բազմաթիւ խաչերի մեծագոյն մասը արդէն կոտրատուած և շինութիւնների վրայ է գործածուած. մի քանիսը միայն այժմ կանգնեցրած են եկեղեցու շուրջը: Այս խաչքարերից մինի վրայ փորագրուած է.

Այս է նշան սուրբ Արարչին. ճրագ հոգոյն քաջ Զաւհրապին, կանգնեցաւ ձեռամբ իւր հաւըն Ովաննէսին և իւր ծնողին Փաշախաթունին. յիշեցէք ի Քրիստոս: Աստուած ողորմի Յովհաննէս աղին, Աստուած ողորմի Փաշախաթունին Զն (=1456 թ. Գ.)

Նոյն խաչքարի աջ կողմին՝

Աստուած ողորմի քաջ Զաւհրապին.

¹⁾ Առաքել պատմագիր. ԺԳ. եր. 472. յիշ. Սմբատեանի Գեղարքունիքում եր. 603.

Ձախ կողմին՝

Աստուծով մեք Ովհաննէս և եղբայրն իմ Դաւիթ
կանգնեցաք զխաչերս բարեխաւս ծնողաց մերոց. ի թվ.
ՌԸ. ՌԺ. (=1559. 1561 թ. Ք.),

Երևում է, որ հարևար տարուց յետոյ այս խաչքարը վերց-
րած է իւր տեղից և գրուած մի ուրիշ նշանցեալի վրայ, և առանց
շնչելու առաջին տապանագիրը, երկրորդը գրուած:

Բասարգեհարից զէպի արեւելք, աղբիւրի «Ակնիւր» կոչուած
տեղում կայ մի գիւղատեղի, ուր նկատելի են մի եկեղեցու հիմ-
նապատեր և մի քանի խաչքար, սակայն առանց գրութեան: Այս-
տեղից էլ փոքր ինչ արեւելք, Քուերում նոյնպէս կայ մի գիւղա-
տեղի, եկեղեցիով ու խաչքարերով, բայց առանց գրութեան:

Բասարգեհարի այժմեան բնակիչները հայեր են՝ Տաճկաս-
տանի Դիաղին գաւառի Թաւլի, Աղբաղար և Սորանչի գիւղերից
1830 թ. գաղթած: Ընդամենը 330 տուն, 1189 ար. 1183 իգ. միա-
սին 2471 հոգի: Ունին պետական տարրական դպրոց:

Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ,
առևտրով և արհեստներով: Ունին 1894 զ. 2150 ք. ս. վարելա-
հող, 435 զ. 860 ք. ս. խոտատեղի, 73 զ. 1360 ք. ս. արօտատե-
ղի: 34 զ. 200 ք. ս. տարածութիւն էլ բնուած է ջրով, որից
21 զ. 1400 ք. ս. գտնւում է ճահճի, 2 զ. ջրանցքների և 10 զ.
1200 ք. ս. գետակի տակ:

Թիւրքիւլու. Մի աննշան, փոքրիկ գիւղ է, Ձախըլու գիւղից
մի կիլոմետր զէպի հիւսիս: Գիւղում կայ մի հին եկեղեցի, որի
շուրջը կան Ժն—Ժէ. դարերի տապանաքարեր: Բնակիչները հայեր
են, Մշու Գանձասար գիւղից, 57 տուն. 224 ար. 216 իգ. միա-
սին՝ 440 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Չաղալու.—(63°17'20"—42°11'12").—Տեղււորուած է Սեա-
նայ լճի հարաւ-արեւմտեան ափին, հարթութեան վրայ: Մի քիչ
հեռու ձգւում է բլրակների մի շարք, ամբողջովին պատած քա-
րաժայռերով: Գիւղը իւր այժմեան անունը ստացել է այն զաղա-
ներից, քարայրերից, որ գտնւում են թէ վերոյիշեալ ժայռերի և
թէ հարթութեան վրայ: Այստեղ է գտնւում Սարտուրի արքայի
գրած սեպածե արձանագրութիւնը¹⁾:

Բացի կռապշտական դամբաններից, որոնցով շատ հարուստ
է Չաղալուն, այստեղ կայ նաև քրիստոնէական ընդարձակ գե-
րեզմանատուն և մի եկեղեցու հիմնապատեր:

¹⁾ Տես պատմական տեսութեան մէջ:

նախարարից մինի վրայ կարդացւում է.

Սուրբ խաչս բարեխաւս Միրզահիր կողակից... որդի տէր Աւ... Միրզա կաղմող. թվին ՌՀԷ (=1628).

Դիւղը զուրկ է կանոնաւոր փողոցներից և լաւ տներից. Դիւղի միջով անցնում է Նոր-Բայազէտից դէպի Բասարգեზար տանող ճանապարհը, որ այս մասում շատ քարքարոտ է:

Դիւղից մօտ կէս կիլոմետր հեռու գտնւում է մի հինաւուրց, հրաշալի աղբիւր, սակայն գիւղացիները շատ չեն օգտւում, չմիաբանելով բերելու գիւղ, և խմում են լճի ջուրը, որ թէպէտ մաքուր է, սակայն ձկի համ ունի:

Բնակիչները Ալաշկերտի Լաթար և այլ գիւղերից են, բարոյապէս շատ ընկած: Առանց ամաչելու տղամարդիկ և կանայք միմեանցից 3—4 մետր հեռաւորութեամբ լճում լողանում են: Ընդամենը 131 տուն են, 488 ար. 496 իգ. միասին՝ 984 հոգի: Պարապում են գլխաւորապէս ձկնորսութեամբ, երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Սրանց հողերը Գեօտակ-բուլաղի հողերի հետ է ցուցակադրւած:

Ջաղալուից դէպի արեւելահարաւ, մօտ երեք կիլոմետր հեռու կայ մի գիւղատեղի՝ երեք կողմից բլրալներով պատած: Երկու հայկական եկեղեցիների հիմնապատեր և մի քանի խաչքարեր դեռ ևս մնում են: Մի տապանաքարի վրայ էլ քանդակուած է մի թագակիր մարդ՝ շուրջը գրուած.

Այս է հանգիստ.

Ղըրխ-բուլախ, հնումը Վարդաշէն կամ Վարդանարակ *) (630 23' 30"—400 9' 32"). Այժմեան անունը՝ «Ղըրխ-բուլախ», որ նշանակում է Քառասուն աղբիւր, յառաջացել է այն հանգամանքից, որ գիւղում բոլորում են բազմաթիւ աղբիւրներ, որոնք սառնորակ են և գեղատեսիլ: Դիւղը տեղաւորուած է մի քարքարոտ բլրի ստորոտում, միայն առջևում տարածւում է մի ընդարձակ, գեղեցիկ դաշտավայր, որի միջով ծաւալւում է աղբիւրներից գոյացած գետակը: Բռնում է 22 դ. 90 ք. ս. տարածութիւն. գրեթէ ամբողջովին պատած շինութիւններով: Դիւղում կայ մի եկեղեցի ս. Մեսրոբի անունով. նկատելի են հին եկեղեցու, տների հետքեր: Բնակիչները հայեր են, Հին Բայազէտի Ղարաքանդ գիւղից 1830 թ. գաղթած. ընդամենը 130 տուն. 627 ար. 578 իգ. միասին՝ 1205 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ. նոյնպէս նաև հաւաքութեամբ: Ունին 1132 դ.

1) Հստ Ստ. Օրբելեանի.

2030 թ. ս. վարելահող, 344 դ. 1440 թ. ս. արօտատեղի, 5 դ. 40 թ. ս. էլ բոնուած է ջրով, որից 3 դ. 20 թ. ս. լճի, 1 դեռ. ջրանցքների և 1 դ. 20 թ. ս. գետակի տակ:

Ղըրխ-բուլախ գիւղից հազիւ երկու կիլոմետր հեռու, բլրակների զոգաւորութեան մէջ կայ մի գիւղատեղի, ուր դեռ ևս մնում են մի աւեր, փոքրիկ եկեղեցի, բաւականաչափ կարմիր, մեծ խաչքարեր, քառանկիւնի տապանաքարեր և մի մոխրակոյտ: Գիւղում կայ երեք աղբիւր, որոնցից մինը խողովակներով բերուած է հեռուից: Ուշագրաւ է, որ դաշտերում փոքրիկ աւազաններ են շինուած եղել, ուր հաւաքուել էլոյս աղբիւրների և անձրեւի ջուրը՝ արտերը ջրելու համար գործադրելու:

Խաչքարերի տապանագրերից ուշագրաւ են.

282 Թուին (=1297 թ. Ք.). Խնա Այ. իշխնին Գրիգորոյ ևս Տաշուրակա որդի բազում ճահի տը կանգնեցի զխաչս ինձ և ամուսնուն իմոյ Թամաթոյ ի փրկութեան հոգոց մերոց զի էաք անգաւակ. որք երկիրպագէք յաղաթս յիշեցէք:

Մի ուրիշ խաչքարի վրայ.

Թվին ԶԴԲ (=1543 թ. Ք.) Կամաւըն Այ մեք որդիքս Ոսկանայ Տը Գրիգորո Սուլթանս Ադէս կանգնեցաք սբ խաչս ար Վարդանիսին իւր կողակից Արէվին. Ած ողորմի ամէն.

Մի ուրիշ խաչքարի վրայ.

Ես Սարգիս էրէց կանգնեցի զխաչս հոգւոյ իմ և կողակցին իմոյ Մէլիք Խաթունին: Դ. որդիքն իմ փոխեցան ի Քս. Աւետարանի հրամանք է. ամէն ցաւէ փախացկ պիտի. մահովն տեսանք փախաց ապրէց. մնածն մեռաւ: Աս բաւ է իմաստնոց. ի Թուին Հայոց ՌԱ (=1552 թ. Ք.)

Մի տապանաքարի վրայ.

Ես Ղամարս հանգուցի տապանս կենայալքցին իմոյ Պրատիրին հայրիւր Քերիգորին. Թվ. ՌԾԵ (=1606 թ. Ք.).

Մի ուրիշ գերեզմանաքարի մէջ տեղում քանդակուած է մի քահանայական դաւաղան և գրուած է.

Այս է հանգիստ տը Սահակին. Թվ. ՌՃԿԲ (=1713 թ. Ք.)

Նոր Ղըրխ-բուլաղի և այս գիւղատեղու միջև դտնուում է մի

ուրիշ գիւղատեղի ևս, Աղբրի խորապա անունով, ուր նոյնպէս կայ մի աւեր եկեղեցի և մի քանի խաչքար, որոնցից երկուսի վրայ կան հետեւեալ տապանադրերը.

Կամաւքն Այ ես Աղարէկ կանգնեցի զխաչս. թվ. Զ (=1451).

Ես սարգաւակ Դաւիթս Աղաջան որդ դեղս կանգնեցի խչս հոգոյ իմոյ:

Կըզըլ-Բուլաղ կամ Չախըրլու. (630 21' 30"—40° 10' 7").—Փռուած է գեղեցիկ հարթութեան վրայ և բռնում է 14 դ. 1392 թ. ս. տարածութիւն: Գիւղը իւր առաջին անունն ստացել է այն հանգամանքից, որ ունի մի յորդ և յստակ աղբիւր: Սա անցնում է մի կիսաւեր, Բէթղէհէմ անունով եկեղեցու աւազանի տակով, այնպէս որ ժամանակին մկրտութիւնը հէնց այս ջրի մէջ է կատարուել: Մի քիչ անցնելով՝ այս աղբիւրը դարձնում է ջրաղացներ: Բնակիչները շիա թուրքեր են, 192 տուն, 685 ար. 664 իգ. միասին՝ 1349 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Ունին 174 դ. 1684 թ. ս. վարելահող, 717 դ. 2136 թ. ս. արօտատեղի:

Գեարքի-բաշ. (630 20' 20"—40° 11' 40").—Մի փոքրիկ, անշշան գիւղ է, Գիւլի լճակի մօտ. բնակիչները շիա թուրքեր են, 36 տուն. 167 ար. 139 իգ. միասին՝ 306 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Կանլի-Ալլահօվերդի.—Գտնւում է Սևանայ լճի արևմտեան կողմը և տեղաւորուած է մի անանուն սարի լանջին: Այստեղ կայ մի աւեր եկեղեցի և մի ընդարձակ գերեզմանատուն, ուր դեռ ևս մնում են մի քանի խաչքարեր և բաւականաչափ քառանկիւնի և օրօրոցաձև գերեզմանաքարեր: Տապանադրերից կարդացւում են հետեւեալները.

Մի օրօրոցաձև գերեզմանի վրայ.

Թվին ԶՂԹ (=1550). Այս է հանգիստ մէլիք Թոնին, որ է որդի Ա...սքին որ ՂԱ հասակի փոխեցաւ ի Քս:

Մի խաչքարի վրայ.

Սբ խաչս բարեխաւս Սմբաթ... որդի է վալին. թվին ՌՃԽ (=1691 թ. Ք.),

Այս է հանգիստ Շահումին կողակից Մկրտչին. թվին ՌՃԽԵ (=1696 թ. Ք.)

Մի ուրիշ գերեզմանաքարի վրայ.

Այս է հանգիստ Ատիսին որ է տարի առաջնորդ է կացեալ գեղոյս:

Գիւղի այժմեան ընակիչները շիա թուրքեր են. 64 տուն, 226 ար. 219 իգ. միասին՝ 445 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Սուրբոտան.—(63°20'50"—40°7'2").—Մի աննշան գիւղ է, թրքարնակ, 58 տուն, 193 ար. 175 իգ. ի միասին 368 հոգի պարապմունքն էլ նոյնն է: Հողերն առանձնապէս չափուած չեն, այլ հաշուած են Գեօտակ-բուլաղի հողերի հետ:

Քէֆլու.—Բլրակներ ժի երկար շղթայ ձգուած է Ղըւըրուլաղից դէպի արեւելահարաւ և գնում հասնում է Ալա-դեօլլար լճին: Այս բլրակները Տաշքէնա գիւղի մօտերքում մի կիսաշրջան կադմելով՝ առնում են Զօղի քամու առաջը. հէնց այստեղ հիմնուած է Քէֆլու գիւղը: Առջևում տարածուած է մի ընդարձակ դաշտավայր, որի միջով հոսում է մի վտակ, որ ձմեռը կարւում է. գիւղացիները ստիպուած են լինում ձիւնը հալել և գործածել: Գիւղը իւր անունը ստացել է այն հանգամանքից, որ գեղեցիկ զիրք և տեսարան ունենալով՝ քէֆ անելու տեղ է եղել: Բնակիչները շիա-քրդեր են. 27 տուն, 96 ար. 82 իգ. միասին 177 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Տաշքնտ.—(63°27'23"—40°7'26").—Տեղաւորուած է մի քարքարոտ բլրի գագաթին, որի առջևից հոսում է մի գետակ: Բլրի գագաթին նկատելի են միամրոցի հետքեր, իսկ ստորոտում կան 15—20 ընական և արհեստական քարայրեր, որոնցից մինն այնքան մեծ է, որ իրըն ձիթահանք է ծառայել, ինչպէս երևում է մինչև այժմ էլ նրա մէջ մնացած ձիթահանքի ահագին քարից: Միւս քարայրերը հաւանականօրէն ընակարան են եղել, որովհետև նրանց մէջ կան թոնիրներ:

Հնումը այս գիւղը կոչուել է Բրդի-այրք, և այստեղ դեռ ևս մնում են երկու հայկական եկեղեցիներ: Սրանցից մինը, որ փոքր է և ունեցել է դաւիթ, գտնւում է գիւղի մէջ. սաղաչէն է, սև, տաշած, մասամբ և անտաշ քարով շինուած: Անսիւն է, անխորան և միակ դռան կամարակալ քարի վրայ երկաթագրով արձանագրուած է.

Կաման Աստուծոյ, յաշխարհակալութեան Աբաղայ խանին և յիշխանութեան մեծին Հասանայ՝ մեք որդիք հայր Անանիայ՝ անարժան քահանայ Ստեփաննոս և երեք եղբարք մեր Զունիաթ, Սասուն և Վահրամ շինեցաք զեկեղեցիս սուրբ Աստուածածնայ և զժամատունս ի հալալ արդեանց, ի փրկութիւն հոգւոց մերոց. և ի վայելումս զաւակաց մերոց: Աղաչեմ, ժառանգաւորք, և սպասաւորք եկեղեցւոյս յիշեցէք ի սուրբ աղաթս ձեր:

Նոյն դրան աջ կողմին.

Յանուն Աստուծոյ ես Մամբան Գրիգորոյ՝ զԶորի ջաղացն, զձալի հողն, Ստեփաննոսի ջաղացադրան խոտատեղն, սուրբ Աստուածածնիս տուածք. Ստեփաննոս սահմանեաց ճրագալուցի յայտնութեան Գ. Ժամն պարոն Հասանայ, որ խափանէ դատի ի Տեառնէ:

Այս եկեղեցու առջև կանգնած է մի խաչքար, որի վրայ գրուած է.

Թվ. ՆՂԵ (=1046 թ.) Ես Գրիգորս Քարամի¹⁾ որդի կանգնեցի զխաչս:

Եկեղեցու աջ կողմում, փոքր ինչ հեռու, միմեանց կից կանգնած են մի մեծ և երկու փոքր սև խաչքար, մեծի վրայ գրուած է.

Սբ խչս բարեխաւս Ատիպէկին. Անանիայ կազմող խչիս. Թվ. ՌՂԸ (=1559).

Այս խաչքարի յետևում

Կմեն Այ ես Պալիս կանգնեցի խաչերս յիշատակ հաւրն իմ Գոկին որդոյն Ատիպէկին. Թվին ՌՂԸ.

Զախ կողմի փոքր խաչի վրայ.

Սբ խաչս բարեխաւս Գոկին. Թվին ՌՂԸ.

Նոյն խաչի յետևում.

Սբ խչս բարեխօս հօրն իմոյ Պալին եւ մաւրն իմոյ Հուռումսինին յիշեցէք ի Քս. ի Թվին Հայոց ՌՃԺԵ (=1666).

Եկեղեցու աջ կողմի պատին կից կանգնած է երկու մետրանոց մի սև խաչքար, որի վրայ գրուած է.

Ած ողորմի պր Ղասումճանին. ՌԺԶ Թվ. (=1567):

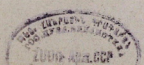
Սրա մօտ կայ մի փոքր խաչքար՝

Ած ողորմի պր Սանպէկին ամէն. Թվ. ՌԾԶ (=1607):

Այս երկու խաչքարի յետևում կայ մի օրօրոցաձև խաչքար, որի արևելեան ճակատին քանդակուած է մի արծիւ՝ ճանկերի մէջ մի գառ բռնած: Տապանաքարի հիւսիսային երեսին քանդակուած է մի զինուած մարդ՝ ձիու մօտ կանգնած. մի մարդ էլ զինու գաւը ձեռին, մի քիչ հեռու՝ Թռչուններ և եղջերուներ: Հա-

¹⁾ Քարամ կամ առաւելապէս Քերիմ անունը Սենե-քերիմ անունան կրճատուումն է, որ այժմ էլ շատ գործածական է:

4403

բաւային երեսին՝ մի խաչ, մի մարդ: Թառածելիս, մօտն էլ հաց և մի ուրիշ մարդ՝ ձեռին գաւ բռնած: Վերևում գրուած է.

Այս է հանգիստ Գուլապին թվ. Ռ (=1551).

Եկեղեցու առջև կանգնած մի ուրիշ խաչքարի վրայ կարդացուած է.

Ած ողորմի Մաղաքին: Ավ. ես Ամիրապարս կանգնեցաք խչերս բարեխաւս եղբարցն իմոց Մաղաքին Անտիպարին:

Մի ուրիշ խաչքարի վրայ.

Ավ ես Տէր Զազարէս կանկնեցի զխաչս բարեխաւս հաւրն Տր Մէլքյսէթ քհնին եւ մաւր իմ Շահնապին եւ որդոցս:

Մի ուրիշ, օրօրոցաձև տապանաքարի վրայ գրուած է.

Այս է հանգիստ Աւաքին, որ է որդի Բարսեղ քհնին:

Միւս եկեղեցին գտնուած է դիւղի արևելեան ծայրում: Սա ևս սաղաչէն է, սև քարով շինուած, անսին և անխորան, միայն հիւսիսային պատի մէջ բացուած է մի դուռն, որ տարել է դրսււմ շինուած և այժմ կործանուած խորանը: Ունի միայն մի դուռ, որի կամարակալ քարի վրայ արձանագրուած է.

Կամաւն Աստուծոյ ի հայրապետութեան տէր Գրիգորոյ, յիշխանութեանս Հասանայ և Մամբանայ և Գրիգորոյ և Ասփէին մեք միաբան. եղբարքս Ուհան, Սարգիս և Ոհանէս և ամուսինք մեր շինեցաք զկաթուղիկէս ի փրկութիւն հոգւոց մերոց:

Նոյն եկեղեցու պատի մէջ ամրացրած է մի խաչքար՝ հետեւեալ արձանագրութեամբ.

Թվ. Նհ (=1011) Ես Յոհաննէս կանգնեցի զխաչս:

Մի ընդարձակ գերեզմանատուն ընկած է գիւղից դուրս. խաչքարերի մեծագոյն մասը կոտրուած է. տապանաքարերը տարուած են շինութիւնների վրայ գործադրելու: Այժմեան գիւղի տների մեծագոյն մասը կիսագետնափոր գլխատներ են, նոր նոր շինուած են կանոնաւոր սենեակներ, և գիւղը բլրի գագաթից իջնում է դէպի ստորոտը, հարթ, գեղեցիկ տեղը: Բնակիչները շրա թուրքեր են Ղազախի Ալի-բակլի և Գըզըլ Հաճըլը գիւղերից գաղթած: Ընդամէնը 221 տուն են, 426 ար. 370 իգ. միասին՝ 976 հոգի: Պարապուած են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Սրանց ունեցած հողը ցուցակագրուած է Հոսէին-ղուլի

աղալուի հողերի հետ: Հողը սեահող լինելով, անձրևային տարիներին հացահատիկների ցողունը սաստիկ բարձրանում է՝ ի ֆառ հասելի, իսկ երաշտ ժամանակ այրւում: Սաստիկ քամի շարունակ փչելու պատճառով ցուրտը շատ անգամ տանում է բերքը, կարկուտը խփում, մուկը կտրում,—այնպէս որ գիւղացիների դրութիւնը այնքան էլ նախանձելի չէ: Այստեղի կանայք շատ լաւ գորգեր և կապերաներ են գործում:

Շորջալու կամ Նոր-Քեթի. — (63°30'25" — 40°6'47"). — Թրքաբնակ մի աննշան գիւղ է, ուր նոյնպէս կայ մի աւեր եկեղեցի, որի խորանի մօտ մի խաչքարի վրայ գրւած է.

«Սուրբ նշանս Շահում աղին է»:

Մի քւրիշ խաչքարի վրայ էլ՝

Սուրբ խաչս բարեխաւս Մաթոսին և կողակցին:

Իրսում մի խաչքարի վրայ.

Այս է հանգիստ Փիրիմին:

Շորջալու գիւղի միջով անցնում է Գիւլի գետը: Բնակիչները թուրքեր են 86 տուն. 372 ար. 349 իգ. միասին 731 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է. սրանց հողերն էլ հաշուած են Հուսէին-դուլի-աղալուի հողերի հետ:

Վարի-Նազուր. (63° 28' 15" — 40° 10' 2"). — Տեղաւորուած է մի բլրի լանջին, առջևից, ձորի միջով հոսում է մի գետակ, որ սկիզբն է առնում Քեթի-սարից և անցնելով Կայա-Բաշի գիւղի առջևով՝ թափւում Մազրա-գետի մէջ:

Գիւղը ուշադրութեան արժանի ոչինչ չունի:

Բնակիչները շիա թուրքեր են. 84 տուն, 315 ար. 270 իգ. ընդամենը 585 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Չախըրլու կամ Ղըզըլ-բուլաղ. (63° 21' 30" — 40° 10' 7"). — Վերջին անունը՝ Ղըզըլ-Բուլաղ (ոսկի աղբիւր) գիւղն ստացել է այն սառնորակ աղբիւրից, որ բղխելով Բեղդեհէմ կոչուած այժմ կիսաւեր եկեղեցու մօտից՝ անցնում է նրա աւազանի տակով, այնպէս որ մկրտութիւնը հէնց այդ ջրի մէջ են կատարել: Աղբիւրը շատ յորդ է և մի քանի ջրաղացներ է դարձնում: Գիւղը բռնում է 14 դ. 1392 թ. ս. տարածութիւն, որից 12 դ. 720 թ. ս. գտնւում է շինութիւնների տակ: Բնակիչները շիա թուրքեր են. 192 տուն. 685 ար. 664 իգ. ի միասին 1349 հոգի: Պարապմունքը երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնն է: Ունին 1741 դ. 1684 թ. ս. վարելահող, և 717 դ. 2136 թ. ս. արօտատեղի:

Կայա-պաշի. ($62^{\circ} 14' 35'' - 40^{\circ} 35' 10''$).—Հրաշալի դաշտավայրի վրայ բարձրանում է մի ընդարձակ քարաժայռ, որի հարթ գագաթին գետեղուած է Կայա-պաշի գիւղը: Դաշտի միջով, գիւղի առջևից ոլորապտոյտ հոսում է Քէթի գետը, որ այս գիւղին ևս ջուր է մատակարարում, որովհետեւ գիւղում ոչ մի աղբիւր չկայ:

Գիւղի տները կիսագետնափոր են և միայն այժմ շինուում են կանոնաւոր սենեակներ: Բնակիչները շիա այրումներ են, Փամբակի Հալլաւար գիւղից գաղթած: Ընդամենը 38 տուն են, 109 ար. 110 իգ. միասին՝ 219 հոգի: Պարագմունքը նոյնն է:

Հուսէին-ղուլի-Աղալու. ($63^{\circ} 29' 10'' - 40^{\circ} 11' 5''$).—Ջետեղուած է մի դաշտավայրի վրայ, որի միջով հոսում են Քեթի և Ղարաղոյլի գետակները: Մի հայկական եկեղեցու հիմնապատեր և մի քանի խաչքարեր, որոնց մեծագոյն մասը կարատուած է, ցոյց են տալիս, որ հնումը հայոց գիւղ է՝ եղել, թէպէտ և անունը յայտնի չէ:

Այժմեան բնակիչները շիա թուրքեր են՝ 105 տուն, 408 ար. 370 իգ. միասին՝ 778 հոգի: Պարագմունքը նոյնն է:

Կոշա-բուլաղ. ($63^{\circ} 27' 20'' - 40^{\circ} 10''$).—Մի փոքրիկ, աննշան գիւղ է, որ իւր անունը ստացել է երկու (ղոշա) աղբիւրի մօտ լինելու պատճառով: Բռնում է 4 դ. 1920 ք. ս. տարածութիւն: Բնակիչները շիա քրդեր են, 26 տուն, 130 ար. 132 իգ. միասին 262 հոգի: Պարագում են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ: Ունին 731 դ. 1632 ք. ս. 5 դ. 672 ք. ս. խոտատեղի և 68 դ. 880 ք. ս. արօտատեղի:

Մեծ Ղարաղոյլնու. ($63^{\circ} 31' 25'' - 40^{\circ} 9' 24''$).—Թրքաբնակ մի աննշան գիւղ է, որի մէջ կայ մի աւեր եկեղեցի, իսկ մօտի ըլի վերայ մի գերեզմանատուն, ուր կան մի քանի խաչքարեր հետեւալ տապանագրերով.

Այս է հանգիստ խուգանի որդի պարոն Իւանին. թվ. Ռձիէ (=1678 թ. Ք.)

Շնորհիւն Ատտուծոյ ես տէր Մովսէս. բէյ և աղա գիւղիս. միաբան կանգնեցի սուրբ խաչս բարեխաւս տէր Սահակին, հաւրն իւրոյ Միր Հաւրային, թոռն Խսրայէլին. յիշեցէք ի Քրիստոս:

Միևնոյն խաչի արևմտեան երեսին.

Սուրբ խաչս բարեխաւս Սահակ կազմողին. թվին Ռձիէ (=1698 թ. Ք.)

Այժմեան բնակիչները թուրքեր են. 71 տուն, 248 ար. 258 իգ. միասին 506 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Ղարաղոյինու Փոքր.—(63° 30' 15"—40° 9' 10"): Մի փոքրիկ աննշան գիւղ է, 28 տուն թուրք բնակչով, 140 ար. 113 իգ միասին 253 հոգի:

ՄԱՋՐԱՅԻ ԳԻՒՂ. ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մեծ-Մաղրա.—(63° 25' 45"—40° 13' 10").—Տեղաւորուած է գեղեցիկ հարթութեան վրայ, համանուն գետի ափին: Բռնում է 15 դ. 864 ք. ս. տարածութիւն: Այժմ համանուն համայնքի կենտրոնական գիւղն է. կան մի երկու կանոնաւոր տուն, մնացածները շատ հասարակ են:

Հնումը Մաղրան եղել է մելիքանիստ, այստեղ 1601 թ. Մելիք Շահնազարը հիւրնկալել է Շահ-Ապասին և նրանից մելիքութեան պաշտօնի մէջ վերահաստատուել:

Նախկին շինութիւններից մնացել են մատրան և մի եկեղեցու հիմնապատեր, հարիւրից աւելի խաչարձաններ՝ մասամբ ցրուած, մասամբ էլ խմբուած մի ընդարձակ գերեզմանատան մէջ:

Գիւղի արեւելեան ծայրում, ուր երբեմն բարձրացել է մի փոքրիկ մատուռ, դեռ ևս կանգուն է մի հազարամեայ սև խաչքար՝ 3 մետր բարձրութեան, և 1,25 մետր լայնութեան, կրելով հետեւեալ արձանագրութիւնը.

ՅԼ (==881) թուականութեանս տանս Հայոց ես Գրիգոր Ամիր Ներսէհ և տանս Սիւնեաց և Աղուանից իշխան կանգնեցի սուրբ Նշանս աւգնականութիւն հաւատացելոյ, որք երկրպագէք սուրբ խաչին Քրիստոսի զիս յաղաթս յիշեցէք:

Այս խաչքարի մօտ կայ մի ուրիշ, հասարակ խաչքար՝ վայր ընկած, որի մէջքին գրուած է.

Ես Ամիրդատս կանգնեցի տապանս հաւր իմոյ Գորգայ, մաւր իմոյ Մամշահի: Ով կարդէք յաղաթս յիշեցէք:

Եկեղեցին գտնուում է գիւղի հարաւային կողմում, այժմ կիսաւեր՝ իբր յարգանոց է ծառայում: Այնտեղ մնում են միայն հետեւեալ երկու արձանագրութիւնները.

Արևմտեան պատի մէջ ամրացրած մի խաչքարի վրայ.

Որդիք Փիրհամզին կանգնեցաք խաչերս բարեխաւս ծնողաց մերոց. Աստուծով. եղբարքս Սատիս, Նղիշայ